

Віктор Даниленко, Мирослава Смольницька
ГРОМАДСЬКІ РУХИ Й СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ В
УКРАЇНІ НА ЕТАПІ ЗДОБУТТЯ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 80-Х РР.
XX СТ.)

У статті аналізуються проблеми, які хвилювали українське суспільство в другій половині 1980-х рр., напередодні проголошення незалежності України. Відстежуються прояви громадянської активності, зафіксовані радянськими органами безпеки в середовищі різних соціальних груп і верств населення.

Ключові слова: неформальні об'єднання, робітничі страйки, Українська Гельсінська спілка, Український Народний рух за перебудову, суспільні настрої, громадсько-політична активність, органи безпеки.

Проголошення України незалежною державою стало можливим значною мірою тому, що в другій половині 1980-х рр. суспільство, отримавши під час “перебудови” обмежений дозвіл влади проявляти громадянську активність, скористалося цим шансом для відстоювання своїх інтересів, тривало і послідовно нехтуваних керівництвом держави.

Дослідження кола проблем, які хвилювали населення в цей час дасть можливість відтворити палітру громадсько-політичного життя українського суспільства.

Тема “перебудови” та її вплив на громадсько-політичне життя і розвиток соціальних процесів в Україні неодноразово висвітлювалася в науковій, публіцистичній літературі, у спогадах очевидців-активістів. Серед останніх публікацій, що узагальнюють процеси 20-річної давності є й видання, присвячені 20-й річниці Народного руху України за перебудову, 20-й річниці заснування Української Гельсінської спілки [1]. Важливою віхою було також оприлюднення до 20-ї річниці Народного руху України за перебудову документів з архіву СБУ. Вони дають можливість ознайомитися з тими питаннями, які хвилювали суспільство, з'ясувати на які з них влада могла собі дозволити не звертати уваги, а які викликали негайне реагування. Прояви громадської активності ретельно відслідковувалися органами КДБ, будь-яка критика партії та існуючого ладу відразу ж фіксувалася і повідомлялася в державні і партійні органи. Окремі з них, введені до наукового обігу О. Бажаном і О. Лошицьким [2] проливають світло на маловідомі сторінки з історії Народного руху України за перебудову.

Проте палітра суспільних настроїв, представлена в згаданих вище публікаціях є набагато ширшою і охоплює чимало складових, основні риси яких окреслені у виданні “Політична історія України”.

У цій статті пропонуємо ознайомитися з тими проявами суспільної свідомості і активності, які ресструвалися владою в другій половині 1980-х років, а також окреслити коло проблем, що хвилювали суспільство напередодні проголошення України незалежною державою.

Зміни в радянському суспільстві назрівали впродовж тривалого періоду, а найбільш інтенсивно почали відбуватися з приходом до влади в СРСР нового керівника М. С. Горбачова. На пленумі ЦК КПРС у березні 1985 р. було проголошено наміри влади здійснити ряд реформ. Зміст курсу, запропонованого М. Горбачовим, виражала наступна

формула: через прискорення соціально-економічного розвитку країни – до нового якісного стану радянського суспільства.

Паралельно з реформуванням економіки відбувався складний процес суспільно-політичних зрушень. На XX VII з'їзді КПРС (лютий 1986 р.) було висунуто гасла: “широка демократизація і гласність”. Ці гасла “перетворились на потужний каталізатор радикальних суспільних змін”. “Гласність” означала забезпечення певної відкритості державних установ та існування дозованої інформаційної свободи. Демократизація мала на меті під контролем партії подолати синдром відчуження громадян від держави, активізувати їхню громадянську активність, розширити соціальну базу перебудови [3]. Уже влітку 1988 р. на XIX партійній конференції було порушено питання про необхідність реформування радянської політичної системи. Проголошувався курс на створення правової держави, розвиток парламентаризму, поглиблення демократичних перетворень.

Проте зміна гасел у центрі ще не означали зміни політики на місцях, зокрема в Україні: до кінця 1980-х років у республіці все залишалося без змін. На противагу наростанню нових суспільно-політичних тенденцій в Україні проводився жорсткий консервативний курс. Як результат – відсутність серйозних зрушень в економічному та соціальному житті, відставання від перебудовних процесів, загроза екологічної катастрофи (із головним акцентом на Чорнобилі, після аварії на ЧАЕС), негативне ставлення Комуністичної партії України до новостворюваних громадських організацій, учасники яких вказували на соціальні, екологічні проблеми, посилення політики русифікації і відповідно звуження сфери вжитку української мови, штучного обмеження доступу до інформації про сучасне й минуле України, – усе це сколихнуло українське суспільство.

Зародження масового громадсько-політичного руху в другій половині 1980-х рр. починалося з появи численних неформальних груп, об'єднань, організацій, які виникали в Україні, як і повсюдно в СРСР, вже на початковому етапі перебудови. Якщо на кінець 1986 р. такі угруповання тільки де-не-де виникали і не мали достатньої сили і ресурсів для розвитку (їх відразу ж виявляли і з учасниками руху проводили профілактичну роботу), то з 1987 р. кількість неформальних об'єднань (в т.ч. й таких, що привертали до себе увагу влади) збільшується. Існували різноманітні причини, що спонукали людей до об'єднання в групи за інтересами: літератори групуватися з метою захисту своїх авторських прав від “редакційно-видавничої мафії”, що чинила перешкоди для публікації їх творів [4]; молодь об'єднувалася під впливом ідей пацифізму [5]; громадяни, які усвідомлювали наявну політичну кризу системи, і порушення прав людини в СРСР шукали своїх однодумців серед населення з метою пропаганди ідей про необхідність зміни державного і суспільного устрою на основі введення самоуправління трудящих без участі рад і партійних органів [6], захисники довкілля об'єднувалися для збереження екології та ін. [7].

Серед інших, найбільшу кількість становили культурно-історичні, суспільно-політичні, екологічні, спортивні та інші самодіяльні групи, об'єднання та організації. Наприкінці 1988 р. чисельність таких неформальних груп нараховувала кілька тисяч, а станом на червень 1989 року – зросла до більш як 47 тисяч.

Політизація суспільства відбувалася в т.ч. за рахунок того, що люди отримували інформаційний доступ (хоч і обмежений) не тільки до проблем, які накопичилися в УРСР, а й до тих що хвилювали громадян в інших республіках. В Україні жваво коментувалися події в Прибалтиці, Казахстані. Відповідні органи реєстрували з цього приводу як негативні відгуки так і схвальні: “українцям також потрібно активно боротися за самостійність України, використовуючи можливості процесу демократизації і гласності” [8].

Більшу можливість для реалізації інтересів і відстоювання своїх позицій отримували громадяни, діяльність яких не суперечила проголошеному курсу КПРС, законам і Конституції УРСР, і спрямовувалася на підтримку перебудови. Ті ж групи, організації, об'єднання, в середовищі яких лунала відкрита і різка критика влади за безгосподарність і адміністрування, потрапляли під пильний нагляд з боку системи, а їх учасники підлягали обов'язковій профілактиці та “виховному впливу” за неправомірність їхньої поведінки.

Особливе місце в системі влади в СРСР займали органи державної безпеки. Радянське суспільство постійно знаходилося під контролем органів Комітету державної безпеки, зокрема його п'ятого управління (діяло з липня 1967 р.). На нього покладалася боротьба з так званою ідеологічною диверсією противника. Воно було найчисленішим. Ним контролювалися дисидентський рух, опозиційні настрої, інакомислення, а в Україні – ще й будь-які прояви “українського буржуазного націоналізму”. Органи КДБ були одним з найпотужніших джерел інформації для радянської партійно-державної верхівки про стан суспільства і політичні настрої в ньому.

Найбільш прискіпливо КДБ вивчав ситуацію серед учасників неформальних об'єднань і клубів за інтересами в республіці, до складу яких входили особи, звільнені від подальшого покарання за антирадянську діяльність. Тобто, члени суспільства, засуджені системою до кримінальної відповідальності протягом 1972–1983 рр. за статтею 62 Кримінального кодексу УРСР (далі – КК УРСР) (антирадянська агітація і пропаганда), а також за статтею 187' КК УРСР (наклеп на радянський державний і суспільний устрій). Повертаючись у м. Київ та інші міста України після відбування покарання, окремі з них розглядаючи своє дострокове звільнення “як вимушену поступку влади, здійснену під тиском Заходу”, розгорнули кампанію з реабілітації політ'язнів і продовжили активну громадську діяльність, керуючись переконаннями, що в нових умовах необхідно поновити громадську діяльність, використовуючи для цього легальні можливості: шляхом створення самодіяльних колективів, товариств з охорони пам'яток культури, захисту екологічного середовища та ін. [9].

Попри пильний контроль з боку партійних і державних органів, активній профілактичній роботі органів КДБ, в республіці сформувався ряд організацій і об'єднань, які твердо відстоювали свої позиції і стали провідниками у формуванні громадської думки. Їх члени використовували різноманітні заходи, що могли сколихнути населення: проводили численні мітинги, зібрання, відвідували засідання різноманітних об'єднань і порушували під час них гострі питання.

Станом на листопад 1988 р. найбільш небезпечними для себе влада вважала діяльність активістів Українського гелсінського союзу, Української асоціації незалежної творчої інтелігенції, Комітету захисту української католицької церкви, Українського культурологічного клубу, Українського демократичного союзу, оскільки, на її думку, “спекулюючи на ідеях перебудови, вони робили спроби до вироблення під виглядом обговорення соціально-політичних, екологічних, історичних та інших питань єдиної платформи, об'єднання на її основі і створення в країні політичної опозиції” [10].

Першим з названих організацій був створений в серпні 1987 р. у Києві Український культурологічний клуб. За його ініціативи проводилися публічні громадські вечори “Білі плями в українській історії”, обговорювалася тема Голодомору в Україні 1932–1933 рр., проводилося пікетування Київського військово-морського політичного училища з вимогою звільнити територію Києво-Могилянської академії, відбувся перший громадський вечір пам'яті Василя Стуса [11]. Не отримавши дозвіл на реєстрацію і постійне приміщення, керівники клубу змушені були відмовитися від масових зібрань і з листопада 1987 р. влаштовували секційні диспути на приватних квартирах або в Гідропарку [12]. Діяльність клубу не обмежувалася сферою культури, а була спрямована на критику існуючої системи та політики влади щодо національного питання. Організаторами УКК були С. Набока, Л. Мілявський, О. Шевченко, О. Матусевич, які задавали тон зібранням клубу: намагалися, за кваліфікацією КДБ, “протягувати ідеї націоналізму”, виголошували “судження про необхідність заміни комуністичного світогляду християнським віровченням, організації на противагу КПРС інших політичних партій і груп”. За короткий час діяльність УКК набула широкого розголосу не лише в Україні, а й за її межами.

23 жовтня 1987 р. у Львові в клубі Львівського лісотехнічного інституту під час зібрання творчої інтелігенції і молоді міста створено неформальне об'єднання культурницько-етнографічного характеру – “Товариство друзів Лева”. Офіційними організаторами виступали: Львівське відділення фонду культури УРСР, Товариство охорони

пам'яток архітектури і культури, об'єднання молодіжних клубів при ЦК ЛКСМУ [13]. Під час зібрання було схвалено пропозицію вважати “Товариство друзів Лева” філіалом київського Українського культурологічного клубу. Вже у 1988 р. в середовищі товариства намітилася група людей, які жваво цікавилися політикою і намагалися нею займатися. В короткий термін філії товариства відкрилися в інших містах України (Рівному, Луцьку).

В кінці 1987 року створено Комітет захисту української католицької церкви. Очолив його І. Гель. Своїм завданням комітет ставив легалізацію Української католицької церкви. З цією метою активісти комітету закликали віруючих до рішучих дій з відродження Української греко-католицької церкви, проводили збори підписів під зверненням в інстанції з вимогами реєстрації колишніх уніатських приходів, організували випуск самодіяльного журналу “Християнський голос” і “Експрес-хроніка” [14].

У 1987 р. виникла як реакція суспільства на жахливий екологічний стан в Україні, спричинений Чорнобильською катастрофою, асоціація “Зелений світ”. У жовтні 1989 р. – проведено її I установчий з'їзд, на якому було виголошено наміри створити Партію зелених України.

В січні 1988 р. при Будинку вчених АН УРСР створено українознавчий клуб “Спадщина”. До його складу входили в основному співробітники інститутів АН УРСР. Своїм завданням вони ставили – просвітницьку роботу, підвищення рівня історичних, соціально-політичних знань учасників, популяризації української культури, участь в охороні пам'ятників історії і культури, захисту навколишнього середовища, змістовне проведення дозвілля. Поступово на засіданнях клубу стали порушуватися спірні питання з історії України, про функціонування української мови, відродження національної самосвідомості, стану і перспектив перебудови в республіці. На його засіданнях лунали заклики використовувати рух перебудови “... з метою нашого національного розквіту і розкріпачення”, залучати молодь в свої ряди для боротьби за українську культуру “... з правом критикувати наше “об'єднання” з Росією” [15].

В березні 1988 р. створене товариство “Громада”, самодіяльне історично-культурне об'єднання студентської молоді Київського університету. Згідно статуту об'єднання ставило своєю метою сприяти “збереженню і розвитку української культури, відродженню національної самосвідомості, поширенню української мови, збереженню історичних і архітектурних пам'яток, збереженню природи” [16].

В 1988 р. відновила свою діяльність правозахисна організація Українська Гельсінська група [17], у складі: Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, З. Красівський, М. Горинь, О. Мешко, О. Матусевич, В. Шевченко, П. Скочок, В. Барладяну, Б. Горинь, П. Січко, В. Січко, В. Стрильців, Я. Лесів, П. Розумний, С. Сапеляк, І. Зісельс, Н. Муратов, Н. Матусевич. Згодом на її базі утворилася Українська Гельсінська Спілка. Її очолили В. Чорновіл, М. Горинь, З. Красівський. В “Декларації принципів” УГС, оприлюдненій 7 липня, першим серед основних принципів проголошено “відновлення української державності”. Причому “...будучи суб'єктивно схильними до радикальних дій”, керівники УГС своє завдання розуміли “... не в демонструванні нашої рішучості й радикальності, а в поширенні самостійницької ідеї та пробудженні громадян до суспільної активності” [18]. Крім того, ставилися завдання: об'єднання самостійних правозахисних груп і формувань в різних областях України; сприяння організаційному єднанню націоналістично налаштованих осіб; створення основи для опозиційної політичної партії. Лідери УГС спільно з провідниками інших організацій активно виступали за обговорення в середовищі творчої інтелігенції і студентської молоді питання про використання національної символіки – тризуба і жовто-блакитного прапора. Поступово філії УГС утворилися у Києві, Тернополі, Одесі, Донецьку, Чернівцях та інших містах України.

Під впливом Демократичного Союзу (створений у Москві в травні 1988 р., проголосив себе першою політичною опозиційною партією), члени Українського культурологічного клубу Л. Мілявський, І. Запорожець та ін. зробили практичні кроки на шляху створення “Національної християнсько-демократичної фракції ДС”. В програмі передбачалось

висування вимог вільної пропаганди ідеї відділення України від СРСР, забезпечення її політичної і економічної незалежності від інших республік, створення національного уряду і армії, звільнення і реабілітація “політв’язнів”, введення багатопартійної системи, конституційний захист української мови, офіційне визнання української церкви [19]. Невдовзі була утворена самостійна Українська демократична спілка. В проєкті її програми висувалися вимоги дозволити “вільну пропаганду за відділення України від СРСР”, забезпечити її політичну і економічну незалежність від інших республік, створити національний уряд і армію, звільнити і реабілітувати політв’язнів та ін. [20]. Однак через радикальність (як на той час) проголошуваних ідей, вона, не отримавши необхідної соціальної підтримки, проіснувала не довго.

У 1989 р. у Львові був сформований Міжнародний комітет захисту політв’язнів. Його члени, на чолі з Горинем, розробили кілька документів з вимогами звільнення політв’язнів і повної їх реабілітації.

Діяльність цих та багатьох інших організацій, що діяли на теренах України, поступово виходила за рамки малокількісних зібрань учасників, і набувала все більшого розголосу і розмаху.

Однією з форм роботи неформальних об’єднань по піднесенню соціальної активності мас була підготовка і розповсюдження позацензурної преси. На сторінках незалежних видань “Кафедра” (Львів), “Евшан-зілля” (Львів), “Скарби гір” (Івано-Франківськ), “Пороги” (Дніпропетровськ), журналісти намагалися оприлюднювати твори національно свідомих письменників, поетів, художників, які раніше не мали доступу до офіційних періодичних видань. Видавалися також “Експрес-вісник”, тижневі інформаційні бюлетені Львівської, Тернопільської та Харківської Української Гельсінської спілки, “Оповісник”, “Голос відродження” (Київ), “Вільна думка” (Волинь), “Плуг” (південь України), “Шлях до Волі” (Рівне), “Гомін Буковини” (Чернівці), “Неспокій” (Чернігів), “Самостійна Україна” з додатком “Христос з нами” (Кам’янець-Подільський) та ін. Регулярно виходили пресові листки Пресової служби спілки. Всі ці видання розповсюджувалися як серед членів організації, так і всіх інших зацікавлених осіб [21]. Зокрема тільки завдяки діяльності активістів Української Гельсінської спілки протягом 1987–1991 р. готувались і розповсюджувались понад 35 журналів, газет, інформлистків, бюлетенів тощо. Деякі вийшли одним випуском інші виходили регулярно. Їх ще називають “предтечею сучасної української журналістики, вчасним, професійним і ефективним інструментом для зміни політичного та культурного клімату в УРСР” [22].

Пильну увагу влади привертав журнал “Український вісник”. Випуск 7 видання (включав 94 сторінки машинописного тексту) розпочинався з відкритого листа Чорновола генеральному секретарю ЦК КПРС, в якому він стверджував, що перебудова, яка відбувалася в країні “фактично нічого не вносить у вирішення національного питання”, висловлювався за необхідність оприлюднення ряду історичних подій минулого України, розглядав їх як прояв “російського великодержавного шовінізму” і “геноциду” по відношенню до української нації [23]. На шпальтах “Українського вісника” В. Чорновіл, І. Гель, П. Скочок та інші автори публікували статті, зміст яких кардинально розходився з головною лінією КПРС. Редактори розглядали це видання як орган українського національно-демократичного руху. Розуміючи під “рухом” – “найширшу гаму дії для національного відродження України, починаючи від найсміливіших виступів там на захист якихось пам’яток культури, мовних проблем, конкретних навіть, і, кінчаючи людьми, які ставлять питання про державне відокремлення України. Ми не боїмося і таких виступів. Але якщо це робиться звичайно в демократичній формі, а не в якихось екстремістських чи насильницьких формах”. Щоб запобігти розповсюдженню “Українського вісника” та зменшити вплив на населення ідей, проголошуваних на його сторінках, проти авторів видання було розпочато широку кампанію дискредитації на телебаченні й в пресі.

Неформальні видання приділяли особливу увагу відродженню історичної правди, мовно-культурного компоненту, відігравали роль у формуванні самостійництва як національної ідеї у той час.

Процеси демократизації і розширення гласності мали істотний вплив на ситуацію в установах і організаціях АН УРСР, які теж не залишалися осторонь загального процесу втягнення суспільства в обговорення існуючих проблем. Зокрема, з квітня 1988 р. при Інституті історії України НАН України функціонував молодіжний дискусійний клуб, створений за ініціативою ЦК ЛКСМУ і міськкому комсомолу. На засіданнях клубу обговорювалися проблеми історії і культурного процесу в Україні в 20–30-ті рр., становлення і розвиток капіталістичних відносин. Найбільшу цікавість аудиторія проявляла до обговорення “білих плям” в історії України: причини голоду 1932–1933 рр., кількість його жертв, репресії по відношенню до інтелігенції (в т.ч. процесу над СВУ), національному питанню в республіці, творчості М. Грушевського, М. Костомарова, В. Винниченко та ін. Засідання клубу були відкритими, і під впливом окремих присутніх з вулиці набували нерідко заполітизованого характеру [24].

Співробітники природничих і гуманітарних інститутів АН УРСР почали проявляти підвищений інтерес і брати більш активну участь у заходах, організовуваних Спілкою письменників України, а також створюваних з власної ініціативи об’єднаннях “Літописець”, “Клубі шанувальників рідної мови”, екологічній асоціації “Зелений світ”. Зустрічі інтелігенції набули поширеного явища. Немало з них зафіксовані в документах КДБУ. Так, у травні 1988 р. відбулася зустріч за круглим столом членів редколегії “Советская культура” і діячів літератури і мистецтва Москви і України (понад 600 осіб) на тему “Інтелігенція і перебудова”. Питання, що надходили до президії стосувалися в основному проблем, пов’язаних з періодом культу особи Й. Сталіна, репресіям 30-х років в Україні, необхідністю введення багатопартійної системи в СРСР, мовною ситуацією в Україні, висвітленням особистого вкладу в перебудову керівників республіки. Вони ретельно зареєстровані КДБ [25].

Серед інших питань в ході зібрань творчої інтелігенції і студентської молоді велося обговорення щодо відродження використовуваної в минулому національної символіки – тризуба і жовто-блакитного прапора. Обґрунтовувалося, що зазначені символи відомі ще з часів Київської Русі. Висловлювалися судження про можливість їх офіційного визнання в конституційному порядку як державних символів УРСР [26]. Протягом 1988 р. жовто-блакитні прапори “як символ права України на суверенітет” стали використовувати під час масових заходів в Хмельницькій, Івано-Франківській, Чернівецькій Київській, Рівненській та Львівській областях. Вони розглядалися [27]. Щоразу збільшувалася кількість учасників, які приходили з жовто-блакитними стрічками на верхньому одязі. В 1989 р. жовто-блакитні прапори стали постійним атрибутом багатьох мітингів.

Масові зібрання у формі мітингів, зборів, демонстрацій в другій половині 1980-х років були одним із заходів, якими користувалося суспільство при відстоюванні прав і свобод. Причиною багатьох демонстрацій і мітингів, як вже згадувалось, були соціально-економічні, релігійні, національні та екологічні проблеми в республіці.

Лева частка екологічних зібрань була зумовлена Чорнобильською трагедією. Водночас мали місце і локальні порушення в соціо- та екосередовищі, результати негативного впливу яких призводили до згуртовування мешканців відповідних регіонів. Зокрема, низка стихійних мітингів зафіксована восени 1988 р. у м. Чернівці [28]. Спричинились до цього малоефективні заходи влади щодо вирішення ситуації у зв’язку із спалахом захворювання – явищами алопеції серед дітей. Негативний розвиток подій був викликаний фактами замовчування: незважаючи на збільшення чисельності хворих, наявних недоліках в соціальній і екологічній сферах, до приїзду урядової комісії населення не отримувало достатньо повної і ефективною інформації про ситуацію.

Жителі Херсонської області порушували питання про екологічні проблеми Джарилгачьської затоки в Скадовському районі. З 1963 р. (з початку масового обробітку рису) в затоку проводився випуск великої кількості прісної води забрудненої хімічними продуктами, що привело до прискореного деградування курортологічних ресурсів і погіршення екологічної характеристики в цьому районі. Якщо в 1987 р. питаннями екології в

цій місцевості займалися окремі особи, то вже наступного року цей рух набув масового характеру, сформувався ініціативна група, яка в грудні 1988 р. оформилася в екологічне товариство “Джарилгач” [29].

Оскільки самостійні спроби окремих неформальних об’єднань організувати будь-яке зібрання чи демонстрацію (навіть на кілька десятків осіб) зазнавали активної прямої і непрямой протидії з боку державної влади, їх чільники приходили до розуміння необхідності об’єднання в рамках масових акцій.

Спільна діяльність численних об’єднань в рамках проведення окремих заходів виявилася можливою завдяки тому, що в середовищі широкого спектру неформальних самодіяльних груп сформувалися три ключові проблеми, які тією чи іншою мірою були значимими для великої маси населення України. А саме: екологічна безпека, ліквідація білих плям історії, відновлення прав української мови в республіці. Саме на базі означених інтересів розрізнені невеликі самодіяльні групи, що виникли в Україні на першому етапі перебудови, досить швидко змогли домовитись про необхідність об’єднання невеликих малоефективних груп у впливові організації.

Підставою для єдності став ще й той факт, що серед усіх діючих в Україні численних неформальних груп, організацій, об’єднань – жодне не могло претендувати на лідерство.

Саме тому в середовищі “неформалів” виникла ідея створити масовий рух за зразком прибалтійських народних фронтів. Особливо ця ідея захопила львів’ян. З ініціативою створення Демократичного фронту підтримки перебудови виступили – Товариство української мови, Товариство друзів Лева, Українська Гельсінська спілка, міськомкомсомолу. Ідея дістала схвалення на масових мітингах. Основними завданнями визначалися сприяння політиці перебудови та громадський контроль за цілеспрямованими перетвореннями. Вперше цю ідею широким колам громадськості було репрезентовано на несанкціонованому мітингу у Львові в червні 1988 р. Коли 4 серпня у Львові зібрався ще один мітинг на підтримку ідеї створення народного фронту, влада його брутально розігнала.

Ідею об’єднання проголошували і в Києві. 5 червня 1988 р. тут відбулася, організована захисниками екології, несанкціонована демонстрація із заключним, вже дозволеним владою екологічним мітингом на захист Голосіївського лісу. На мітингу пролунали заклики створити Народну спілку сприяння перебудові.

Питання про створення народного фронту порушувалися і в інших містах України, щоправда вони не набули масової підтримки. У Вінницькій та Хмельницькій областях організувалися “Народний фронт України сприяння перебудові”; в Одесі – “Демократичний союз сприяння перебудові”. Їх мета – об’єднання прихильників руху за перебудову, демократію і гласність.

Дещо схожі за цілями (сприяння перебудові) були утворені об’єднання у Харкові – “Союз захисту вільної праці”; в Сумах – “Ініціативна група” для організації “Сумського обласного комітету сприяння демократизації”; в Ялті – “Союз добра воля” [30].

У вересні 1988 р. у Львові заснували т.зв. ініціативний комітет народного фронту, який на основі досвіду “Литовського руху за перебудову” і “Народного фронту” Естонії прийняв рішення про проведення широкої агітаційної роботи серед населення з перетворення “фронту” в масову організацію. На засіданні 9 листопада було ухвалено рішення про створення первинних організацій НФ в установах, підприємствах, навчальних закладах [31].

Ідея створення “Народного фронту України” неодноразово обговорювалась у середовищі творчої й наукової інтелігенції, студентської молоді. У Києві пропозиція про створення “Українського народного фронту” публічно прозвучала 28 і 30 жовтня 1988 р. під час засідань об’єднання “Зелений світ” та в “Комісії з екології Союзу художників України”. Щоправда конкретних рішень з цього питання прийнято не було. Проте вже 1 листопада 1988 р. ідея створення народного фронту стала предметом обговорення на звітно-виборчих партзборах Спілки письменників України, в постанові зазначено створити ініціативну групу для розроблення програми “народного фронту” [32]. Відтоді саме ця організація відіграла ключову роль у формуванні масової опозиційності населення республіки. Слід відзначити,

що подібна група була створена в Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. Згодом вони об'єдналися.

13 листопада заклики до створення народного фронту пролунали на санкціонованому мітингу, організованому активістами об'єднань “Спадщина”, “Громада”, “Зелений світ”, “Ноосфера”, “Зелене милосердя”, “Небайдужі” з метою обговорення екологічних проблем. В мітингу брали участь представники партійно-радянського активу, творчої і науково-технічної інтелігенції, робітники і службовці, загалом близько 3000 осіб [33]. І хоча пропозиції про створення народного фронту були схвалені присутніми, але не відображені у “Зверненні”, – результати цього заходу активісти УХС оцінили як “початок народного руху” [34].

23 листопада в республіканському Будинку літераторів відбулися збори активу СПУ за участі представників “Громади”, “Спадщини”, “Українського культурологічного клубу”, “Комітету захисту Голосіївського лісу” та ін. (всього понад 100 осіб), на якому обговорювалося питання про створення з числа СПУ ініціативної групи громадського руху в підтримку перебудови. Виступаючі запропонували кілька варіантів назв для створюваного об'єднання: “Національний рух”, “Народний рух” і “Народний фронт” [35]. В кінці місяця, значно ґрунтовніше ідея об'єднання обговорювалася на пленумі СПУ. В резолюції пленуму містилося положення: розробити проект програми Народного руху України за перебудову (далі – НРУ).

31 січня 1989 р. загальні збори СПУ схвалили запропонований ініціаторами проект програми НРУ за перебудову. Після цього письменників, які брали участь у розробці проекту (І. Драча, Ю. Мушкетика, Д. Павличка, Б. Олійника та ін.) запросили в ЦК Компартії України, де спробували переконати в недоцільності створення НРУ. Але більшість стояли на своєму. За рішенням пленуму СПУ 16 лютого 1989 р. Проект Програми Народного руху України за перебудову був опублікований у “Літературній Україні”.

З опублікуванням цього документу відбулося пожвавлення в середовищі неформальних об'єднань різних регіонів України: Києві, Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Кривому Розі, Нікополі, Новомосковську, Сімферополі, Севастополі, Ялті, Вінниці, Харкові, Хмельницьку, Черкасах, Тернополі, Житомирі, Львові та ін. Відразу ж партійні і державні органи розпочали проти проекту компанію широкомасштабної протидії шляхом гострої критики на всіх рівнях. При цьому вміло використовувалися недоліки і неточні формулювання документу, вирвані із загального контексту. Проте влада вже не могла зупинити процес поширення громадсько-політичної активності суспільства.

На підтримку ідеї НРУ за перебудову стало заснування в республіці об'єданого Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка (далі – ТУМ), члени якого займалися не тільки питаннями відродження української мови і культури, а й активно цікавилися політичним життям суспільства. 11–12 лютого 1989 р. відбулася I установча конференція всеукраїнського Товариства української мови. Станом на квітень 1989 р. тільки в Львівській області ця організація нараховувала 13000 членів, які об'єдналися в 66 первинних осередків і продовжували свою роботу з створення філіалів товариства в населених пунктах Львівської області. Більшість з них проводили громадську роботу з підвищення загальнокультурного рівня населення в розвитку української мови і літератури, вивчення і пропагування народного фольклору і т.п. Активісти організували масові зібрання підписів серед населення за надання українській мові державного статусу і спрямування цих заяв в Президію ВР УРСР [36].

Ідею заснування Народного руху України за перебудову підтримали також члени республіканського товариства “Меморіал” (функціонувало як складова Всесоюзного історико-просвітницького товариства “Меморіал”, організоване в Москві у серпні 1988 р.). Діяльність “Меморіалу” спрямовувалася на заходи щодо сприяння повної реабілітації осіб, незаконно репресованих в 30-50-ті рр. ХХ ст. і увічнення їх пам'яті, висвітлення “білих плям” в історії, а також “боротьбу проти насильницьких і недемократичних методів вирішення соціально-політичних проблем” [37]. 4 березня 1989 р. в Києві на I Установчій конференції товариства, її учасники висловилися за підтримку НРУ.

Навесні 1989 р. почали виникати місцеві осередки НРУ в різних населених пунктах України. Одними з найактивніших були мешканці Львова і його околиць. Зокрема, 7 травня 1989 р. в місті відбулася установча конференція НРУ за перебудову. В її роботі взяли участь представники об'єднань Товариства друзів Лева та ГУМу з його первинних організацій із міст Броди, Стрий, Трускавець, Дрогобич, Червоноград, Самбір, гості з Івано-Франківська і Дніпропетровська. 1 липня було створено Київську міську організацію НРУ за перебудову. Процес створення осередків руху відбувався за схемою “знизу – вверх”. Географічно, вони спочатку з'явилися у західних областях і поширилися на центральні, а згодом виникли на сході й півдні республіки. Цей процес завершився проведенням 8–10 вересня 1989 р. загальних Установчих зборів НРУ за перебудову.

Реалізувати цей захід вдалося тому, що українське суспільство стало соціально зрілішим, політично-активним. В спільній доповідній записці прокуратури УРСР, КДБ УРСР, МВС УРСР та міністерства юстиції УРСР в президію ВР УРСР, що містить аналіз політичної ситуації в республіці повідомлялося про активізацію різних соціальних груп населення навколо ідеї створення НРУ за перебудову. Пожвавлення крім Києва відмічалось в Дніпропетровській, Київській, Сімферопольській областях, містах Вінниця, Харків, Хмельницький, Черкаси та ін. В установчих зборах, мітингах, зустрічах брали участь інтелігенція, студенти, робітники, пенсіонери. Під час зібрань обговорювалися проект програми НРУ за перебудову, збиралися підписи в підтримку руху, поширювалися листівки, проводилася агітація і пропаганда за створення осередків в своїх регіонах. Було зроблено висновок, що “Проект створює передумови для перетворення руху в силу, альтернативну партії, має наміри поширити свій вплив на сфери державного і громадського життя, тим самим контролювати усі елементи політичної системи радянського суспільства...” [38].

Станом на листопад 1989 р. НРУ за перебудову організаційно оформився у всіх областях республіки. За даними обкомів партії загальна чисельність членів нараховувала близько 77 тис. осіб. Основну масу склали інженерно-технічні працівники промисловості – 22,3 %, представники творчої інтелігенції – 14,9 %, викладачі – 13,4 %, наукові працівники – 12 %, по 9 % робітники і службовці, 4,3 % – пенсіонери, 3,6 – керівники середньої ланки. При цьому 60 % припадало на західні області, 25 – на центральні, 12,0 % – на південні і всього 6 % – на східні. За національним складом переважали українці, хоча в Сумській, Житомирській, Одеській, Харківській, Кримській областях доволі високий відсоток росіян і поляків. За віком більше половини це люди від 25 до 45 років, в західних областях великий відсоток молоді, у центральних, східних і південних – більшість склали люди у віці від 40 до 50 років. Близько 8 % члени КПРС і понад 35 % члени ВЛКСМ [39].

Ставлення населення до НРУ було неоднозначним. Згідно з опитуванням громадської думки, 36,9 % людей підтримували ідею створення, 25 % – відносилися до нього негативно, 28 % – затруднялися відповісти. Розрахунок соціальної бази Руху показав, що вона складася близько 12 млн осіб [40]. Мотиви участі в діяльності Руху рядовими членами і його керівниками визначалися наступними факторами: занепокоєння долею країни, республіки (84 %), бажання зберегти національну самобутність України (78 %), незадоволення діяльністю партійних, радянських, громадських організацій (62,4 %). Третя частина опитаних приєдналася до НРУ, намагаючись активніше брати участь у перебудові. Лише одиниці через незадоволення своїм становищем, заради самоствердження чи тому, що їх загітували друзі [41].

Через рік після свого установчого з'їзду Народний Рух радикалізував свою програму, знявши з власної назви слова “за перебудову” і зазначивши своєю метою відновлення державної незалежності [42].

Сплеск активізації діяльності самодіяльних організацій і груп спостерігався навесні 1989 р. ще й у зв'язку з підготовкою і проведенням виборів у народні депутати СРСР (березень–травень 1989 р.). В суспільстві активістами ряду неформальних об'єднань проголошувалося твердження, що очікувані вибори є антидемократичними і неправильними, висунутих же кандидатів вони називали “ставлениками бюрократичного апарату” [43].

Зокрема в Львівській області влада фіксувала зростаючу тенденцію незадоволення щодо ходу демократизації громадського життя, конкретної організації виборів, практики проведення окружних передвиборних зібрань, позиції партійних органів по відношенню до Народного руху України за перебудову. Спостерігалися також зміни в характері листів громадян до обласного комітету партії від комуністів і безпартійних. Люди стали менше задавати питань щодо житлової проблеми, розвитку комунального господарства; їх більше цікавили проблеми екології, благоустрою і озеленення міст і селищ, організації культурного дозвілля населення, задоволення релігійних почуттів віруючих та інші питання” [44].

На кінець 1980-х рр. в економіці й соціальній сфері накопичилися ряд гострих проблем, що негативно позначалися на умовах життя людей, їх настрої. Серед проблем, які впливали на формування проявів незадоволення громадян владою, а в решті-решт на політичну ситуації: проблеми забезпечення житлом, незадовільне становище з об'єктами соціально-культурного призначення, низький рівень забезпечення стаціонарною медичною допомогою, відсутність надійної системи енерго- і тепlopостачання, недоліки в транспортному обслуговуванні населення, питна вода і її якість, каналізаційні стоки і забруднення стічних вод в моря і річки, екологічні проблеми, пов'язані з відбудовою хімічної промисловості та інших галузей індустрії, низький рівень дорожнього будівництва, рівень соціального розвитку села (відставання з газифікацією). В запущеному стані знаходилося багато підприємств переробної і харчової промисловості. Застаріло оснащення на підприємствах важкої промисловості.

Зокрема, через недостатню увагу до вугільного басейну і хронічного дефіциту капіталовкладень, здійснювалося незадовільно оновлення шахтного фонду і соціальної сфери, що накопичило невирішені проблеми життя і діяльності шахтарів: не вистачало лікарень, шкіл, дитячих дошкільних установ, профілакторіїв, баз відпочинку, і головне – житла (загальна черга на отримання квартир складала 61 тис. сімей і тривала 15 і більше років) [45]. Серед інших проблем – запущеність соціальної сфери, невирішеність багатьох побутових питань і житлових проблем, незадоволеність людей оплатою праці, перебої у постачанні товарів першої необхідності, погіршення екологічної ситуації.

Оскільки економічні реформи, проваджені під керівництвом М. Горбачова не змогли вирішити наявні проблеми це вплинуло на формування негативного ставлення населення до керівництва держави. Зокрема, зросла кількість негативних проявів в республіці, пов'язана з ускладненням екологічної ситуації, незадоволеністю частини населення фінансово-економічною діяльністю підприємств в умовах переходу на нові форми господарювання, відсутністю деяких товарів першої необхідності. Занепокоєність широких верств населення викликали зріст кримінальної злочинності, активізація протиправної діяльності організованих груп з ознаками мафії і рекету в сфері управління і економіці, кооперативному русі [46].

У результаті загострення наявних проблем набув розвитку робітничий рух, який поступово охоплював працівників різних галузей виробництва. Якщо у 1986 р. в робітничому середовищі влада фіксувала тільки прояви незадоволення серед окремих робітників, то в 1989 р. воно вибухнуло робітничими страйками. Особливість страйкового руху проявлялася у поєднанні соціально-економічних і політичних вимог.

Перші масові страйки в Україні розпочалися влітку 1989 р. на вугільних шахтах Донбасу. Спочатку, 15 липня, розпочався страйк на шахті “Ясинуватська-Глибока”. Через кілька днів цей рух охопив робітників майже половини шахт регіону: з наявних в республіці 286 вугільних шахт страйкували 203 із загальною чисельністю страйкуючих 120 тисяч осіб [47]. Поступово до страйкового руху підключилися три західні області – Волинська, Тернопільська, Львівська, трудові колективи Києва.

Страйкарі вимагали покращити соціальні умови життя і умови праці, підвищити заробітну плату, провести націоналізацію майна КІРС, здійснити деполітизацію правоохоронних органів та ліквідацію парткомів на підприємствах, забезпечити відставку існуючого в той час уряду.

Масові виступи шахтарів завдали відчутного удару по тоталітарній системі, оскільки уперше робітники відкрито продемонстрували, що їх інтереси розходяться з інтересами радянської держави. Страйки носили гострий, затяжний характер, відмічалися організованістю, чим нанесли серйозний економічний і політичну шкоду перебудові, викликали додаткову напругу в суспільстві. Страйками на довгий час стали центром опору КПРС.

Страйки показали недосконалість управління і наявні провали в керівництві народним господарством, відобразили втрату у людей віри у можливість вирішення життя, оскільки прийняті центром і на місцях рішення з цих питань не виконувалися [48]. А також засвідчили зростання громадянської самосвідомості гірняків, їх небажання миритися з існуючою системою утиску особистості адміністративно-бюрократичним апаратом.

Організовані страйки шахтарів сприяли підвищенню громадської активності робітників і в інших галузях народного господарства: серед працівників локомотивних бригад на залізницях, металургів, будівельників. В результаті зниження рівня життя в республіці відбувалося поповнення рядів страйкарів за рахунок текстильників, транспортників, працівників освіти, медицини. У 1989 р. у страйкових виступах брали участь 293 тис. чол. На ряді підприємств працівники висунули і передали адміністрації і у вищестоящі органи пакети соціально-економічних вимог, окремі з них ультимативного характеру.

Процеси перебудови і гласності проявили багатозаровість українського суспільства, оскільки в цей час отримали можливість заявити про себе соціальні групи, які знаходилися в маргінальному становищі. Однією з таких соціальних груп були віруючі. За умов лібералізації суспільства, занепаду офіційної ідеології та зневіри людей в республіці спостерігалось все більше поширення релігійних настроїв. Духовне розкріпачення народу започаткувалося відродженням заборонених і ліквідованих сталінським режимом релігійних конфесій, перш за все, Української греко-католицької церкви і Української автокефальної православної церкви. Протягом 1987 – 1989 рр. Українські греко-католики провели ряд масових акцій, спрямованих на легалізацію та відновлення своєї церкви. Вони проявлялися у самочинному захопленні раніше їм належних храмів, організації спільно з неформальними об'єднаннями масових богослужінь УГКЦ, приурочених до різних трагічних річниць чи урочистих подій. Часто такі виступи набували характеру відкритого протистояння з владою.

Боротьбу за відновлення Української католицької церкви очолив “Комітет із захисту УКЦ”. Своім завданням ставили: визнання неправомірним рішення Львівського собору 1946 р. про ліквідацію УКЦ; повернення церкві конфіскованого майна; повернення Собор св. Юра і архіву церкви, конфіскованого НКВД; прийняття нормативних актів, які дають можливість повернутися ієрархам УКЦ з-за кордону; визнання церкви юридичною особою і надання їй прав: володіти рухомим і нерухомим майном, створювати дитячі садочки, будинки пристарілих, займатися катехізацією молоді в школах і вузах, відправляти богослужіння в концтаборах, лікарнях та інших заборонених установах. “Церква повинна бути відділена від держави і не буде вмішуватися в справи держави, а держава не повинна вмішуватися в справи церкви” [49].

В цей час відбувається також відкриття значної кількості церков РПЦ, активізувалися також релігійні громади інших напрямів: римо-католики, євангельські християни-баптисти, християни євангельської віри, свідки Єгови, адвентисти сьомого дня та ін. У Чернівцях з серпня 1988 р. ініціативна група “Фонду сприяння збереження чернівецьких єврейських кладовищ” почала готувати ґрунт для створення єврейської общини зі своїм грошовим фондом, кооперативними підприємствами, широкими внутрісоюзними і міжнародними зв'язками і представниками в органах влади [50].

Зростання релігійності населення України, відновлення раніше заборонених церков, їхня орієнтація на створення незалежної української церкви засвідчили кризу політики “войовничого атеїзму”, яку реалізовував комуністичний режим.

В другій половині 1980-х рр. спостерігаємо також перші паростки змін у гендерній репрезентації суспільства. Зокрема за “перебудови” почало змінюватися ставлення до жінки. На зміну дискредитованому канону жіночності “радянська супержінка”, нова національницько-

державницька ідеологія швидко розробила свій ідеал жінки з національним колоритом – “Берегиня” [51]. Цей образ став активно експлуатуватися і після проголошення незалежності.

На противагу реалізації патерналістської політики, проваджуваної в СРСР, жіночі об’єднання, що в цей час перебували в стадії організаційного оформлення і становлення, почали використовувати в своїй діяльності майже ліквідовані в радянський час традиції самопомоги і опори на власні сили. Зокрема ці традиції проявилися в діяльності, створеного у Львові жіночого товариства “Милосердя”. Фактично це була перша мирянська організація і перша Марійська організація, яка відродилася в СРСР. У своєму зверненні засновники “Милосердя” закликали жінок усіх віків незалежно від національності, соціального статусу, займаної посади вступати в товариство, об’єднуючись в Марійські дружини для проведення духовно-просвітницької і благодійної діяльності, піклування про дитячі будинки, будинки пристарілих, лікарні, в’язниці [52].

В цілому перші жіночі об’єднання формувалися під загальним впливом національно-визвольних ідей, і своїм пріоритетним завданням ставили відродження українських звичаїв і традицій [53].

В Криму становище до того ж ускладнювалося в зв’язку із зростанням активності кримсько-татарського руху, який ставив своєю метою осіб вирішення наступних питань: організоване повернення в Крим “в місця історичного проживання” кримських татар, і відновлення в стислі терміни автономії, публікація текстів і одночасна відміна законодавчих актів і відомчих інструкцій, обмежуючих права кримських татар, повернення кримським татарам майна, повна компенсація матеріальних і моральних збитків, відміна вироків і рішень в кримінальних, адміністративних і персональних партійних справах, в яких осіб татарської національності карали “за участь в національному русі свого народу” та ін. [54]. Прагнення кримських татар знаходили підтримку в середовищі діючих в республіці самодіяльних об’єднань, члени яких у своїх вимогах в т.ч. ставили питання про визнання за “татарським народом прав на автономію і організоване повернення в Крим” [55].

Таким чином друга половина 1980-х років, з огляду на суспільні настрої, характеризується зростанням громадсько-політичної активності населення республіки. Демократичні процеси охоплювали усе суспільство. Вони відбивалися у свідомості населення різного віку – від шкільної молоді до людей пенсійного віку. Спостерігався широкий спектр поглядів і оцінок на події, що відбувалися як в Україні так і в інших союзних республіках. Суспільство реагувало по-різному: помірковано чи відверто радикально щодо влади; або ж нейтрально чи навіть вороже по відношенню до опозиційної діяльності неформальних організацій: “Пора закінчувати з екстремістськими проявами так званих ініціативних груп і лідерів УХС” [56].

Поступово громадськість переходила від публічних обговорень економічних, екологічних, релігійних, культурницьких проблеми в республіці до формування численних неформальних самодіяльних об’єднань (художніх, творчих, літературних, спортивних, екологічних тощо), які згодом підтримали настрої опозиційних до влади організацій. Одна з причин зростаючої соціальної напруги полягала у позиції влади: реагуючи силовими проявами на опозицію, ще більше поглиблювала протиріччя в суспільстві. “Замість того, щоб іти назустріч масам в справі демократизації і передвиборної кампанії, керівники міста застосовують грубу силу і тим самим сприяють виникненню напруження, налаштовують народ проти себе”; “... спроби локалізувати прояви, пов’язані з діяльністю УХС, шляхом фізичного розгону викликають незадоволення серед населення, оскільки серед затриманих попадаються випадкові особи, не пов’язані з екстремістами. Процес в теперішній час зайшов далеко, необхідно приймати термінові заходи” [57].

Формування активної громадянської позиції відбувалося за участі активістів неформальних об’єднань, оскільки окремі з них не просто відстоювали позиції перебудови чи проводили громадську роботу, а й планомірно відстоювали свої позиції. В т.ч. намагалися закріпити в програмних документах вимоги: про проголошення права на існування в нашій країні демократичної опозиції і, зокрема, багатопартійної системи, внесення змін в

Конституцію СРСР “про добровільне входження в СРСР союзних республік в рамках конфедерації”, дозволу “вільної пропаганди за відділення України від Росії” та ін. [58].

Серед заходів, що знаходилися в арсеналі борців за незалежність України: організація і участь у мітингах, демонстраціях, на зборах трудових колективів; створення численних організацій та їх осередків різноманітного спрямування, первинних осередків НРУ за перебудову; проведення кампаній проти глушіння закордонних радіостанцій, проти цензури, за кращий закон про українську мову, за скасування статті 6 Конституції СРСР про керівну роль КПРС; закордонна діяльність спрямована на репрезентацію своїх позицій та інтересів у світі [59].

На кінець 1980-х рр. фактично відбулася широкомасштабна політизація практично усіх верств суспільства. Зокрема, активні діячі неформальних організацій, нині 1989 рік визнають роком протистояння між старим комуністичним режимом і національно-демократичними силами, які розросталися і радикалізувалися.

Наступний 1990 р. дав ще більше підстав населенню бути незадоволеним владою. Станом на травень 1990 р. під час експрес опитування громадської думки з'ясувалось, що ситуація в республіці різко загострилася і набула вибухонебезпечного характеру. Головні причини цієї ситуації: несхвалення населенням дій влади щодо концепції переходу до регульованої ринкової економіки, незадоволення різних верств населення ходом роботи сесії ВР УРСР, дефіцит багатьох товарів першої необхідності, інфляційні процеси, функціонування тіншової економіки, ріст злочинності, втрата віри в досягнення бажаних життєвих цінностей за рахунок наполегливої і продуктивної праці, різка активізація антисоціалістичних і антирадянських угруповань. Більшість зазначених факторів мали місце і раніше, але вони не набували такої критичної маси і на швидку зміну соціально-політичної ситуації помітно не впливали. Джерелом накопичення негативної енергії, свого роду несанкціонованими мітингами ставали масові черги за товарами першої необхідності, в яких представники опозиційних сил підігрівали антипартійні та антиурядові настрої, закликали до страйків, всезагальної непокори, повалення уряду, усунення з політичної арени КПУ [60].

У червні 1990 р. ЦК КП України на основі результатів соціологічного опитування, проведеного ідеологічним відділом, змушений був констатувати: “Продовжує поглиблюватись процес втрати довір'я до партії та її органів...”. КПРС на той час однозначно підтримувала лише третина населення республіки. На момент опитування за партію проголосувало б лише 47 % селян та 26 % робітників [61].

На початок 1990-х рр., в Україні накопичилися проблеми у всіх сферах життя. Для їх вирішення необхідно було залучати кардинально нові методи управління, відмінні від апробованих командною системою, яких центральна влада проте не могла собі дозволити. Оскільки влада фактично дискредитувала себе в очах суспільства: в т.ч. за рахунок нездатності справитися з економічними проблемами, перешкоджання доступу населення до інформації про “білі плями” в історії, про можливості реалізації своїх прав шляхом задоволення самостійницьких інтересів тощо – воно було готовим об'єднатися заради зміни політичного устрою, реалізації основоположної ідеї – незалежності України.

Список використаних джерел

1. *Провісники свободи, державності і демократії. Документи і матеріали до 20-ї річниці створення Народного Руху України.* – К., 2009. – 454 с.; *Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009).* Матеріали круглого столу, присвяченого 20-й річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). – К., 2010. – 156 с.; *Молода нація.* Альманах. Спецвипуск. Українська Гельсінська спілка: матеріали конференції до 20-річчя з дня утворення. – Вип. 51. – К.: Смолоскип, 2011. – 224 с. 2. *Бажан О.* Вплив Народного руху на національну свідомість населення УРСР у 1989 – 1991 р./ О. Бажан // *Магістеріум.* Вип.41. Історичні студії. – К., 2010. – С. 43–45; *Бажан О.* КДБ УРСР та неформальні об'єднання в період “горбачовської перебудови” / О. Бажан // *Наукові записки НаУКМА.* Том 104. Історичні науки. – К., 2010. – С. 68–77; *Бажан О., Лошицький О.* Народний рух України в інтерпретації Комітету держбезпеки УРСР / О. Бажан, О. Лошицький // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* – № 2 (33) 2009 р. – Харків: Права людини, 2010. – С. 196–326. 3. *Україна: політична історія XX–XXI століття.* – К., 2007. – С. 919–920. 4. *ГДА СБУ.* – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 3. – Арк. 17. 5. *ГДА СБУ.* – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 3. – Арк. 199–200. 6. *ГДА СБУ.* – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 3. – Арк. 15. 7. *ГДА СБУ.* – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 3. – Арк. 199–202. 8. *ГДА СБУ.* – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 3. – Арк. 230–231. 9. *ГДА СБУ.* – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 3. – Арк. 83–87. 10. *ГДА СБУ.* – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 9. – Арк. 94. 11. *Шевченко О.* Перший постріл переможної революції / Олесь Шевченко // *Молода нація.* Альманах. Спецвипуск 51. – 2011. –

С. 16. 12. *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 5. – Арк. 178. 13. *ГДА СБУ*. – Ф. 71. – Оп. 9. – Спр. 803. – Арк. 116. 14. *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 5. – Арк. 167–169. 15. *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 9. – Арк. 63–72. 16. *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 9. – Арк. 100–102. 17. *Українська Гельсінська група* вперше створена в 1976 р. Очоловав її колишній член СПУ М. Руденко. Впродовж 1977–1981 рр. всі учасники “групи” були засуджені за антирадянську та іншу протиправну діяльність, в зв’язку з чим вона припинила свою діяльність. 18. *Лук’яненко Л.* Українська Гельсінська Спілка в боротьбі за демократію і незалежність України / Левко Лук’яненко // Молода нація. Альманах. Спецвипуск 51. – 2011. – С. 11. 19. *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 7. – Арк. 340–343. 20. *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 9. – Арк. 94–99. 21. *Русначенко А.* Місце УГС в українській революції / Анатолій Русначенко // Молода нація. Альманах. Спецвипуск 51. – 2011. – С. 18. 22. *Кіпіані В.* Видавничу діяльність Української Гельсінської Спілки / Вахтанг Кіпіані // Молода нація. Альманах. Спецвипуск 51. – 2011. – С. 46. 23. *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 3. – Арк. 16–28. 24. *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 9. – Арк. 63–72; *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 7. – Арк. 266–268. 25. *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 7. – Арк. 262–265. 26. *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 6. – Арк. 158. 27. *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 6. – Арк. 159–160. 28. *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 6. – Арк. 166. 29. *ГДА СБУ*. – Херсон, ф. Секретного діловодства. – Оп. 1254. – Спр. 2000. – Арк. 55–58. 30. *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 8. – Арк. 127–130. 31. *ГДА СБУ*. – Ф. 71. – Оп. 16. – Спр. 833. – Арк. 317–318. 32. *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 9. – Арк. 15–16. 33. *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 6. – Арк. 135. 34. *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 6. – Арк. 137. 35. *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 9. – Арк. 103–123. 36. *ГДА СБУ*. – Ф. 71. – Оп. 16. – Спр. 833. – Арк. 70–72. 37. *ГДА СБУ*. – Ф. 71. – Оп. 16. – Спр. 833. – Арк. 26. 38. *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 19 (1993 р.). – Пор. 5. – Арк. 30–33. 39. *ЦДАГО України*. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 198–205; див.: *Провісники свободи, державності і демократії: документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України*. – К., 2009. – С. 146. 40. *ЦДАГО України*. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 198–205; див.: *Провісники свободи, державності і демократії: документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України*. – К., 2009. – С. 150. 41. *ЦДАГО України*. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 198–205; див.: *Провісники свободи, державності і демократії: документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України*. – К., 2009. – С. 147. 42. *Шевченко О.* Перший постріл переможної революції / Олесь Шевченко // Молода нація. Альманах. Спецвипуск 51. – 2011. – С. 19. 43. *ГДА СБУ*. – Ф. 71. – Оп. 16. – Спр. 833. – Арк. 39–40, 326–328. 44. *Державний архів Львівської області*. – Ф. П-3. – Оп. 62. – Спр. 526. – Арк. 2–4. 45. *ЦДАГО України*. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2577. – Арк. 136. 46. *ГДА СБУ*. – Ф. 9. – Спр. 452. – Арк. 99–106. 47. *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 19 (1993 р.). – Пор. 2. – Арк. 199–205. 48. *ГДА СБУ*. – Ф. 9. – Спр. 452. – Арк. 99–106. 49. *ГДА СБУ*. – Ф. 71. – Оп. 16. – Спр. 833. – Арк. 180–184. 50. *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 6. – Арк. 167–169. 51. *Кісь О.* Дзеркало тижня / О. Кісь. – № 15. – 2005. – 23 квітня. 52. *ГДА СБУ*. – Ф. 71. – Оп. 16. – Спр. 833. – Арк. 10. 53. *Смоляр Л.* Жіночий рух України як чинник гендерної рівноваги та гендерної демократії в українському соціумі / Л. Смоляр // <http://partu.civica.org/women/zhruh.htm> 54. *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 5. – Арк. 219; *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 6. – Арк. 145–148. 55. *ГДА СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 6. – Арк. 145–148. 56. *ГДА СБУ*. – Ф. 71. – Оп. 16. – Спр. 833. – Арк. 52. 57. *ГДА СБУ*. – Ф. 71. – Оп. 16. – Спр. 833. – Арк. 52–56. 58. *ГДА СБУ*. – Ф. 9. – Спр. 452. – Арк. 99–106. 59. *Лук’яненко Л.* Українська Гельсінська Спілка в боротьбі за демократію і незалежність України / Левко Лук’яненко // Молода нація. Альманах. Спецвипуск 51. – 2011. – С. 13–14. 60. *ЦДАГО України*. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2727. – Арк. 23–24. 61. *Бойко О. Д.* Нариси з новітньої історії України (1985–1991 рр.) / О. Д. Бойко. – К., 2004. – С. 195.

Виктор Даниленко, Мирослава Смольницька

ОБЩЕСТВЕННЫЕ ДВИЖЕНИЯ И ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАСТРОЕНИЯ В УКРАИНЕ НА ЭТАПЕ ЗАВОЕВАНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 80-Х ГГ. XX В.)

В статье анализируются проблемы, которые будоражили украинское общество во второй половине 1980-х годов, в предверии провозглашения Украины независимым государством. Прослеживаются проявления гражданской активности, зафиксированные советскими органами безопасности в среде разных социальных групп и слоев населения.

Ключевые слова: неформальные объединения, рабочие стачки, Украинский Хельсинкский союз, Украинское Народное движение за перестройку, общественное настроение, гражданско-политическая активность, органы безопасности.

Victor Danylenko, Myroslava Smolnitska

THE SOCIAL MOVEMENTS AND PUBLIC SPIRITS IN UKRAINE ON THE INDEPENDENCE OBTAINING STAGE (THE SECOND HALF OF THE 80S OF THE 20TH CENTURY)

The paper analyses the problems which disturb the Ukrainian society in the second half of the 80s before the declaration of the Independence of Ukraine. It also considers the public activity manifestation between the different social groups and sections of the population, fixed by the Soviet Agencies of Security.

Key words: non-registered unions, labour strikes, Ukrainian Helsinki Unity, Ukrainian People's Movement for the reformation (perestroika), public spirits, social activity, agencies of security.